

Ağayeva Afaq Ramiz qızı¹⁷

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN BƏZİ ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ HAQQINDA

«Nıq mədənıyyətı» elminin etika ilə əlaqəsi – bu elmin mədənıyyətlə, nəzakətlə əlaqəsi deməkdir Hər bir insanın qiyməti onun etdiyi yaxşılıqlarla ölçülür.

Qədim dünyanın görkəmli filosofu Aristotel “etos” termininin “xarakter, temperament” mənalarını əsas götürərək, fəlsəfi məzmunlu “etik” sifətini yaratmışdır. Həmin sifətin “mərdlik, mötədillik” (mülayim, azla kifayətlənən, aza qane olan) mənası əsasında elmi bilikləri öyrənən **etika** terminini yaratmışdır. Aristotelə istinadən demək olar ki, e.ə. IV əsrdən dövrümüə qədər etika elmi uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yunan mütəfəkkiri və natiqi Sokratın söhbətlərində vicdan, ədalət, və vətəndaş borcları olmaqla etika problemi çox yer tuturdu. O, ilk dəfə “Özünü dərk et!” müddəasını irəli sürməklə ünsiyyət mədənıyyətı anlayışını əxlaq anlayışı ilə birləşdirir.

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mifologiyasında İdris haqqında olan dastan bu baxımdan çox maraqlıdır. Bu əfsanəyə görə, Adəm və onun oğlu Şitdən sonra İdris – dünyaya gələn üçüncü insandır. O, ilk dəfə gözəl yaşamaq, bir-biri ilə mehriban, nəzakətlə danışmaq kimi bir məqsədi öz üzərinə götürmüşdür.

Qədim Misir papiruslarında bu əfsanədə İdrisə “Hermes” adı verilir. Bu əfsanələrə görə, ruhları ölməzlik həddə qaldıran, insanları hər cür imtahan və sınaqlardan çıxaran, onlara güc və qüvvət verən məhz bilik və iradədir; bu əfsanəyə görə, ünsiyyət gözəlliyinə və mənəvi saflığa malik olan insanlar Allah səviyyəsinə yüksələ bilirlər.

Görkəmli alman maarifçilərindən İmmanuel Kant, Lessinq, Şiller (“Qaçaq” əsərinin müəllifi), Höte (“Faustun” müəllifi) və başqaları öz etik görüşlərində ünsiyyət mədənıyyətı anlayışının şərhinə xüsusi diqqət yetirmiş və hər biri ayrı-ayrı mövqedən bu anlayışın məzmununu müəyyən etməyə çalışmışdır.

H.Zərdabiə görə, təkəbbürlülük, lovğalıq adamlar arasında normal ünsiyyətə mane olur, çünki lovğa və təkəbbürlü adamlar, bir qayda olaraq, höcət olur, öz dedikləri sözün, nitqin haqlı olub-olmamasından asılı olmayaraq onun hökmən qəbul edilməsini tələb edirlər. Buna görə də, belə adamlar çox vaxt ədalətlik keyfiyyətindən məhrum olub eqoist olur, öz mənafeələrini xalqın mənafeyindən üstün tuturlar. Buradan Zərdabi belə bir ümumi nəticə çıxarmışdır ki, lovğa və təkəbbürlü adamı heç vaxt gözəl əxlaqlı adam hesab etmək olmaz.

«Nıq mədənıyyətı» elminin sütunu – etik, nəzakətli danışqdır. Nəzakətlik olmayan yerdə mədəni davranışdan, mədəni danışqdan söhbət gedə bilməz. Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi-Nasiri», Şah İsmayıl Xətəinin «Mənaqibi-Şeyx Səfi», A.Bakıxanovun «Nəsihətnamə», Məhəmməd Tağı Sidqinin «Həkimanə sözlər», M.C.Yusifzadənin «Ata-baba nəsihətləri» adlı didaktik əsərlərində nəzakətli danışq qaydalarına böyük əhəmiyyət verilmişdir.

İctimai-psixoloji baxımdan nitq mədənıyyətı sözün işlədilməsinin etik qaydaları ilə tənzimlənir, normalaşdırılır. Bu qanunlar hansılardır?

1. Təvazökarlıq;
2. Müsahibinin sözü ilə razılaşımaq, mübahisə etməmək;
3. Tərifləmək (bəyənmək);
4. Alicənablıq;
5. Müsahibinə rəğbət.

Bu etik norma və qaydaları gözləmək üçün istifadə olunan nitq etiketlərinin millətimizin şüuru, mentaliteti ilə qaynayıb-qarışmış şəkildə min illər qabaqdan formalaşdığı və təşəkkül tapdığı göstərilir, oğuz tayfalarının etnik-fəlsəfi, fəlsəfi-linqvistik psixologiyasına istinad edilir.

Müraciət, görüş, təbrik, alqış, etiraz, etiraf, ayrılma və s. və i.a. nitq etiketlərinin «Nıq mədənıyyətı» fənni vasitəsilə öyrədilməsi, onlara müəyyən məqamlarda ünsiyyət forması kimi şərhlər verilməsi məqsəddən – nitqdə hikmətin, ədəbin roluna üstünlük verməkdən irəli gəlir.

Estetika ilə əlaqə. Dünyanın dördüncü qatı Günəşdir. Günəş gözəllik və eşq ilahəsidir. Ünsiyyət gözəlliyinə malik insanlar, burada mütləq gözəlliyə sahib olur və o, ölməzliyə, əbədiyyə, əbədiyyətə hazırlanır.

Qədim əfsanələrdən epigraf

«Nıq mədənıyyətı» fənninin estetika ilə əlaqəsi “nitqin gözəlliyi yaxud gözəlliklə əlaqəsi” deməkdir.

“Estetika” – ilk dəfə elmə professor A.Baumhaptən tərəfindən gətirilib (1750-ci ildə), yunanca “hiss” mənəsini verir. Şəxsiyyətin estetik mədənıyyətının inkişafında nitq mədənıyyətının də xüsusi yeri vardır. Bəşəriyyətin estetik cəhətdən mənimsənilməsinin dərinliyi öz ifadəsini şifahi və yazılı nitqdə, natiqlik mədənıyyətində tapır. Ali məktəb tələbələri müşahidə etdikləri gözəlliklər haqqında mühakimə yürütməyi və nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu söyləməyi bacarmalıdırlar. Bu keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsində disputların rolu əvəzəndirilməzdir. Disput tələbələrdə yüksək estetik zövq tərbiyə etməklə yanaşı, onlarda əməksevərlik, şüurlu intizam, vətənpərvərlik, kollektivçilik, mərdlik, dostluq, yoldaşlıq kimi nəci sifətlərin, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. Disputda hər bir tələbəyə söz verməlidir ki, o öz zəhmətinin qiymətləndirilməsinin şahidi olsun.

Beləliklə, **estetik zövqə həsr olunmuş** disputun başlıca məqsədi gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinə, əqli həyatına, zövqünə və sözün əsl mənəsində insani fəaliyyətinə istiqamət verməkdir. Məsələn, disputda Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” əsərlərindən, Aşıq Ələsgər poeziyasından, “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarından, müxtəlif atalar sözləri, qoşma və bayatılardan seçilmiş təbiət gözəllikləri, sevgi, əmək və qəhrəmanlıq,

¹⁷ ADNSU-nun Azərbaycan dili kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru . Mob: 055 735 45 26. afag.agayeva 58@ gmail.com

yüksək insani keyfiyyətlər və s. estetik gözəlliklər ətraflı müzakirə olunur.

Nitqin, ünsiyyətin gözəlliyi adi kəlmələri bəzəkli formada (metafora, evfemizm və s.) verməkdə də özünü göstərir, ya da əksinə, əgər biz nitqin nitqində bədii əsərlərdə rast gəldiyimiz bədii təsvir və ifadə vasitələrini neytral sözlərlə əvəz etsək, estetikanın nə demək olduğunu əyani şəkildə qavrayarıq. Məsələn, “yerdən ayağını quş kimi üzüb” əvəzinə (S.Vurğun. “Ceyran”) “qaçır” desək, ifadənin nə qədər bayağı səsləndiyi göz önündədir.

Yerində işlədilmiş ifadələr, dürüst seçilmiş epitetlər, gözəl bənzətmə və müqayisələr – bütün bunlar oxucu və dinləyicidə nitqin məzmunundan alınacaq estetik zövqü artırmağa kömək edir.

Nitqin estetik gözəlliyi nitqdə kobud, qaba xarakterli, insanın heysiyyətinə toxunan söz və ifadələrdən uzaq olmaqdır. Bu funksiyamı evfemizmlər öz üzərinə götürür. Məsələn, “o yalan danışdı” əvəzinə “o, həqiqəti gizlədirdi” – desək, cümlə daha estetik təsir bağışlayar.

«Nitq mədəniyyəti» fənninin öyrətdiyi düzgün tələffüz qaydaları (orfoepiya) da nitqin, xüsusilə, bədii nitqin estetik təsirini daha da artırır. Bu baxımdan orfoepiyamı nəzəri və praktik cəhətdən estetika ilə əlaqəli öyrənmək nitq inkişafında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nitq mədəniyyəti dilin estetikası ilə əlaqədardır. Nitqin gözəlliyi nə deməkdir? Bəzən göstərirlər ki, nitqin gözəlliyi onun aydın olmasıdır. Lakin bu hələ kifayət deyildir. Eyni fikri müxtəlif şəkildə, müxtəlif yollarla ifadə edib anlatmaq olar. Nitqin gözəlliyi, hər şeydən əvvəl, onun ümumi ədəbi dil normalarına uyğun olmasıdır.

İfadənin aydın və sadəliyi, cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması və sözlərin isə yerli-yerində işlədilməsi nitqin dərk olunmasını xeyli asanlaşdırır, ona ifadəlilik verir, onu parlaq, obrazlı hala salır, oxucu və ya dinləyicidə estetik zövq yaradır. Cümlədəki mənaya uyğun olmayaraq yersiz işlədilmiş yaxud uydurulmuş sözlər isə söylənilən fikri dərk etməyi çətinləşdirir. Bundan başqa, belə hallar, ədəbi dilin tələblərini yaxşı bilən adamlarda estetik cəhətdən xoşagəlməz bir duyğu və hiss əmələ gətirir və nitqin aydınlığı pozulur.

Yunanıstan və Romada o zamanlar nitqin vəzifəsi yalnız gözəl, parlaq və obrazlı nitq söyləməklə bitmirdi; burada nitq elə danışmalı idi ki, öz çıxışı ilə dinləyicilərdə musiqi və bədii qiraətin yarada biləcəyi təəssüratə oxşar yüksək bir estetik zövq doğura bilsin. Elə buna görə də, qədim (antik) nitqlər öz çıxışlarının quruluş və ölçüsünə böyük bir diqqətlə yanaşırdılar. Vətənimizdə də belə məsələlər tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən yayınmamışdır. B.Əhmədovun “İfadəli oxu estetik vasitə kimi” adlı məqaləsində ifadəli oxu bədii əsərlərin öyrədilməsi və estetik tərbiyənin formalaşdırılması vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir.

Tələbələrin estetik tərbiyəsinin inkişafında mühüm rol oynayan fənlər içərisində ifadəli oxunun, bədii nitqliyin xüsusi rolu vardır. Klassiklərimizin, o cümlədən Nizami Gəncəvinin, Saib Təbrizinin, Məhəmməd Füzulinin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Hüseyn Cavidin, Mikayıl Müşfiqin müxtəlif ölçülü, müxtəlif vəzndə olan şeirləri düzgün tələffüz olunmaqla, şeirin ölçüsü, təqti, vəzni və forması baxımından bütün tələbləri gözənilməklə tələbələrə öyrədilməlidir. Şeirlərin ifası zamanı əl, qol hərəkətlərinin, üz-göz mimikalarının, intonasiya gözəlliyinin, intonasiya bədiliyinin müvafiq prinsiplərə, tələblərə uyğun yerinə yetirilməsi mühüm şərtlərdən hesab olunur.

Aristotelin (e.ə. 384-322) “Nikomax etikası” və “Siyasət” adlı əsərlərindən məlum olur ki, ünsiyyət həyatın mənasıdır və onun gözəlliyi insan üçün ən yüksək nemətdir. Epikür (e.ə. 341-270) ünsiyyət gözəlliyini insanın əsas təbii cəhdi hesab etmişdir. Onun nəzərinə ünsiyyət gözəlliyi insana yaxşı fikirləşməyi, yaxşı danışmağı və yaxşı hərəkət etməyi öyrədir. Ona görə də, “kimin xarakteri nizama salınmışsa, onun həyatı da nizama salınmışdır”.

Stoiklər – Qədim Yunanıstanda və Romada materializm ilə idealizm arasında “tərəfdar”, “stoisizm” fəlsəfi cərəyanının nümayəndələri – özlərini “məhkəm, dözümlü, sabit, mətanətli adam” hesab edirdilər. Stoiklərin nümayəndələrinin etik və estetik baxışlarında ünsiyyət gözəlliyi problemi həyatın ilkin vacib şərti hesab edilir.

M.T.Siseron ünsiyyət gözəlliyini “Allahın bəxşişi” hesab etmişdir. Hobbs göstərir ki, insanın estetik münasibətləri ilə ünsiyyəti arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. A.P.Çexov yazmışdır: “İnsanda hər şey gözəl olmalıdır”. Yəni insanın zahiri görünüşü də, geyimi də, davranışı da, başqaları ilə münasibəti və ünsiyyəti də, bilik və bacarığı da gözəl olmalıdır. Çünki hər bir elm sahəsini yalnız və yalnız müstəqil mütaliə etməklə hərtərəfli biliklərə yiyələnmək olar.

Gözəl söz, gözəl danışq, gözəl sima, gözəl geyim, gözəl xasiyyət, gözəl davranış, gözəl baxış, gözəl yerləş, gözəl ünsiyyət, gözəl münasibət, gözəl qamət insanı gözəl göstərir.

Nitq mədəniyyətinin pedaqogika ilə əlaqəsi . Ritorikanın üç qızıl sütunu vardır: dilçilik, pedaqogika və psixologiya.

Ritorikanın ilkin yaranma mərhələsində “ritorik redaqogika” da yaranmışdır. Pedaqogika ilə nitq mədəniyyətinin əlaqəsi 2 istiqamətdə izlənilir:

1) Pedaqoji ritorika – bütün görkəmli pedaqoqlar öz pedaqoji məqsədinə çatmaq üçün bundan istifadə edirlər.

2) Ritorika elmini, nitq mədəniyyətini öyrətmək üçün istifadə edilən pedaqoji tövsiyələr, məsləhətlər. Məsələn, respublikamızın qabaqcıl müəllimləri öz dərslərində, yeri gəldikcə, tələbələrini fəallaşdıran müasir üsullardan, o cümlədən rollu oyunlardan, kubləşdirmədən, müzakirədən, problemlə situasiyadan, əqli hücumdan, BİBO üsulundan, ziqzaq üsulundan, **tədqiqat üsulundan**, şaxələndirmə üsulundan, beşlikdən, Blum taksonomiyasından və s.-dən istifadə edirlər. Bu üsullardan, xüsusən, dil tədrisində, əlavə məşğələ saatlarında istifadə edilən dərslərin müşahidəsindən görünür ki, dərslərdə tələbələrin fəallığı, şüurluluğu, iradəliliyi, hafizəliliyi, təxəyyül və təfəkkür itiliyi təkmilləşdikcə, nitqləri və mühakimələri də intensiv inkişaf edir. Nəticədə növbəti məşğələlərin səmərəliliyi artır.

Dahi pedaqoq K.D.Uşinskiyinin sözlərilə desək, yalnız elm yox, həm də incəsənət olan pedaqogika da nitqişnasılıqla əlaqədardır. Nitqin yaradıcılığını, ilhamını, hətta, intuisiyasını (hissini) özündə təcəssüm etdirən

pedaqoji ustalığını məhz pedaqogika elmi əsasında daha dərindən öyrənmək, eyni zamanda bu elmin köməkliliyi ilə natiqlik məharətinin ayırı-ayrı xüsusiyyət və cəhətlərini təkmilləşdirmək mümkündür.

Əgər natiqlik sənətini canlı və sağlam bir orqanizmə bənzətmək mümkündürsə, psixologiya və pedaqogika onun ən qüvvətli qollarını təşkil edir. M.Əsgərov qeyd edir ki, inandırmaq məharəti məhz psixologiya və pedaqogikanın əlbir fəaliyyəti nəticəsində öz səmərəsini verir (5.s.17).

“Azərbaycan pedaqoji elmində pedaqoji prosesin optimallaşdırılmasında şagirdlərin və tələbələrin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələsi də aparıcı yer tutmuşdur”.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova Q. Etika, tarix, nəzəriyyə, təcrübə (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, Azəri-Poliqrafiya, 2016, 368 s..
2. Axundov A. Ümumi dilçilik.(ali məktəb tələbələri üçün dərslik), Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
3. Dağlar (Almanax), I kitab. Baş relaktor Zaur Ustas.Hfl. N LINE MMC, Bakı, 2019, 4. İlham Əliyev və müasir Azərbaycan - gənclərin gözü ilə /A. Qədiməliyevin redaktorluğu ilə, “Elm və Təhsil”, Bakı, 2017, 336 s..
5. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları (dərslik). Bakı, Maarif, 1975, 257 s..
6. Kərimova F. Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması (XX əsrin 1920-cı illəri). Bakı, Elm və təhsil, 2018, 184 s..
7. Musayev Nəsrəddin. Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus mədəniyyətin tərkib hissəsidir.Azərbaycan məktəbi:Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal.Bakı, 2017, N3,s.50-5
8. Sadıqov F.B. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı Biznes Universitetinin nəşri, Bakı, 2017, 217 s..
9. Vəliyev H.A. Xarici ölkələrin jurnalistikası tarixi. Bakı, Zərdabi LTD nəşriyyatı, 2014, 640 s..

Ключевые слова: *речь, этика, эстетика, педагогика, наука.*

Key words: *speech, ethics, aesthetics, pedagogics, science.*

Резюме

Связь между культурой речи и некоторыми другими науками

В статье автор обсуждает вопрос межнаучной связи: 1) культура речи и этика; 2) культура речи и эстетика; 3) культура речи и педагогика. Выявляются интра- и экстралингвистические черты вышеуказанных процессов. Сопоставляются факты, примеры, приводятся цитаты из научных трудов великих деятелей науки.

SUMMARY

The relation of the speech culture with the other Sciences

The problem of inter-scientific relation has been discussed in the article: 1) speech culture and ethics; 2) speech culture and aesthetics; 3) speech culture and pedagogics. Intra – and extra-linguistic features of the abovementioned processes have been revealed. Facts, examples are compared, citations from scientific works of outstanding scientists are given.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova